

O NEKIM NACIONALNO-POLITIČKIM PITANJIMA HRVATSKE ISTRE U XIX. i XX. STOLJEĆU

Petar STRČIĆ

dr., član suradnik HAZU, znanstveni savjetnik, upravitelj Arhiva HAZU,
41000 Zagreb, Strossmayerov trg 2, CRO
dottore, membro collaboratore dell'Accademia Croata delle Scienze e delle Arti (HAZU),
direttore dell'Archivio HAZU, 41000 Zagabria, Strossmayerjev trg 2, CRO

IZVLEČEK

Istarski poluotok - uobičajeno sveden na pojam Istra - u XIX. i XX. st. bio je u svojini Pariza, Beča i Rima, najveći njegov dio i u posjedu Beograda (preko Zagreba i Ljubljane), a danas je uokviren državnim međama republikâ Hrvatske, Italije i Slovenije; u međuvremenu, osim navedenih sila, znatno su na nacionalno-političku sudbinu Istre utjecale i neke druge vanjske državne snage. U unutrašnjem pogledu, bitno su na nacionalno-političku sudbinu djelovali snažniji činioci - talijanski iredentizam i fašizam, hrvatski narodni preporod i jugoslavenska odnosno hrvatska (i slovenska) varijanta komunizma/socijalizma. S obzirom na to da je u Istri u rečenome razdoblju u apsolutnoj prevagi većinski hrvatski narod (i slovenski, na njezinu sjevernom dijelu), a gospodar je sve do 1945. god. tanak talijanaško-talijanski sloj, stalno je ostajalo otvorenim nacionalno-političko pitanje. Ono je i danas aktualno, ali u novim uvjetima stvaranja samostalnih država Hrvatske i Slovenije te jugosrpskokrnogorske oružane agresije na te dvije republike. Držeći se tih globalnih okvira, autor ulazi u analizu pojedinih povijesnih pokreta u Istri i značajnih momenata vanjskih utjecaja.

1.

Snažna nacionalna kretanja u gotovo cijelome a osobito u evropskom svijetu obilježja su bitnog utjecaja na razvoj svekolikoga čovječanstva u XIX. i XX. stoljeću. Tako je bilo i sa Istrom, ili Istarskom poluotokom, koji je danas najvećim dijelom u okviru Republike Hrvatske, a manjim dijelom u okviru Republike Slovenije i Republike Italije.

Ta konstatacija u vremenskom pogledu na prvi pogled ne zvuči niti proturječi opće poznatoj činjenici: počeci svih bitnih procesa u čovjekovu životu leže u znatno ranijem vremenu od onoga u kojem su u punome zamahu i najvidljiviji. Tako je odavno uočeno da je novije i suvremeno doba živo započeto još u XVIII. stoljeću, s jedne strane u za Evropu tada još uvijek znatno udaljenom dijelu Sjeverne Amerike, koji se odupro uštogljenim, zastarjelim engleskim imperijalnom-kolonijalnim shvaćanjima slobod-

de/neslobode, a s druge strane s osobito vidljivim prijelomnicom - s velikom francuskom građanskom revolucijom. Slijede skori, siloviti i grubi Napoleonovi imperijalni ratovi širom Evrope (uz afrički "izlet"). Ti su ratovi, između ostalog, nasilno dokidali i pojedine već do tada gotovo uobličene nacionalne države (pa i one starijega podrijetla), a nositelji tih ratova pokušali su stvoriti i sasvim nove cjeline, pa čak i prostorno veoma veliku transnacionalnu državnu zajednicu monarhijskog oblika, koja je imala centar u Parizu.

Ta višedesetljetna silovita kretanja na prijelomu XVIII. u XIX. stoljeće, koja su snažno budila i manje, uglavnom evropske narodnosne cjeline, nastavljena su, između ostaloga, s definitivnim uobličavanjem Britanskoga Carstva, koje je išlo prema vrhu moći čak i u interkontinentalnim razmjerima, ali isto tako valja imati u vidu i stvaranje novoga, njemačkog imperija, kao i - u Evropi još uvijek nedovoljno poznatoga - diva na sjevernoameričkom kontinentu. Istodobno, očito su prema kraju kretala dva carstva - osmanlijsko i kinesko, dok su se vječnima činile prostorno također goleme i stoljećima stare višenacionalne državne cjeline dinastije Romanova i Habsburgovaca. Na temeljima drugih razmišljanja istodobno je stvorena i internacionalna Marx-Engelsova ideološka koncepcija koja je propagirala međunarodno revolucionarno bratstvo po radu a ne po nacionalnom osjećaju, oslanjajući se na novo, proletersko, tadašnje dno još uvijek strogo izdiferenciranoga postfeudalnog društva. No, ta će ideologija u nacionalno-političkom pogledu mnoge zemlje i društva snažno i bitno potresati u idućem stoljeću. U evropskim nacionalnim kretanjima XIX. i XX. st. čvrsto mjesto i dalje drži milenijska duhovna i svjetovna internacionalna snaga - rimokatolička crkva, koju ne slabi ni gubljenje njezine šire državno prostorne baze u Evropi.

Tijekom ta dva stoljeća došlo je tako do raspada navedenih te niza drugih državnih tvorevina, ali i ideologija - osim onih na bazi duhovnosti/religije, što je bitno utjecalo na nestajanje nekih starih i nastajanje nekih novih nacionalno-političkih pitanja. U istoj mjeri, međutim, dolazilo je i do stvaranja novih tvorevina i ideologija. Štoviše, u naše dane dolazi do ponovnoga, i to veoma snažnog bujanja nacionalnih pa i nacionalističkih i šovinističnih težnji, i to u prvome redu s osloncem na danas udaljena stremljenja XIX. stoljeća. Takva se stremljenja čine neskladnim u odnosu na istodobno iznenadujuće krupne korake u tehniško-industrijskoj oblasti ljudskoga života, učinjene osobito u XX. stoljeću. To vraćanje unatrag nerijetko je vezano čak i na težnje o praktičnom vraćanju nekih teritorija susjednih država, ili se, pak, razmišlja čak i o povratku na neka teritorijalna rješenja iz davnoga, minulog srednjovjekovlja; doduše, takva se htijenja kreću u kontekstu današnjih - više - industrijskih a manje civilizacijskih tekovina, te u nacionalnom kontekstu.

2.

U svim tim burnim povijesnim kretanjima XIX. i XX. st. svoje - i to ne baš beznačajno - mjesto nalazi i Istarski poluotok. S jedne je strane njegova situacija opterećena značajnim geopolitičkim položajem, ali s druge strane i time što se suviše ne

koriste njegove prednosti. No, s obzirom na sadržaj našega razmatranja, ovdje posebno treba uzeti u obzir hrvatsku, narodnostno apsolutnu većinu na najvećem dijelu Istarskoga poluotoka, ali također i apsolutnu većinsku slovensku populaciju na njegovu manjem, sjevernom području; tu je i niz etničkih manjina danas razsutih gotovo po cijelom poluotoku, ali niti jedna od njih nije toliko bitno obilježavala istarsku sudbinu koliko je to činila talijanska narodnost u rečenome razdoblju.

Tu je značajno i pitanje državne pripadnosti te inače jedinstvene zemljopisne cjeline, koja je u razmatranome razdoblju u nekoliko navrata mijenjala državnu vlast - ona je bila francuski, austrijski, talijanski i jugoslavanski posjed, a jedno vrijeme, u jednome dijelu i pod neposrednom angloameričkom kontrolom. Danas Istarski poluotok uokviruju/dijele hrvatske, slovenske i talijanske državne međe. Unutar navedenih državnih zajednica u XIX. i XX. st. sâm poluotok nije imao status jedinstvene administrativne a ni gospodarski zaokružene cjeline, već je upravno redovito bio uključen u širu administrativno-prostornu pokrajinu, ili je pokrajinu činilo s nekim drugim susjednim krajem, ili je, pak, bio rascjepkan u manje ili veće upravne tvorevine.

Hrvatsku Istru, dakle najveći dio poluotoka, tijekom ova dva zadnja stoljeća na nacionalno-političkom polju obilježavaju, usto, i četiri snažno uobličena politička pokreta, od kojih su dva uglavnom nacionalno, a dva ideologijski obojena. Rezultati njihova razvoja i praktičnog djelovanja nisu se, međutim, do sada prerasli i u trajnije procese, iako su oni pokazivali očite tendencije u tome pravcu, a njihovi nosioci smatrali da se procesi zaista odvijaju i trajno uobličuju. No, ta četiri povijesna fenomena bitno su omedili vrijeme u kojemu su djelovali kao i sudbine niza naraštaja u njemu, a povremeno su privlačili znatnu pažnju i izvan Istre. Usto, te su pojave ostavile i više ili manje trajne posljedice na nacionalno-političkom polju, a one se produžuju i u naše dane, pa se čini kao da su u živom kretanju i danas. Imamo u ovom slučaju u vidu talijanski iredentizam, fašizam, hrvatski narodni preporod odnosno hrvatski narodni pokret, te komunistički pokret. Ti nas pokreti ovdje posebno zanimaju, a osim njih i peti momenat - utjecaj vanjskih faktora na postavljanje nekih nacionalno-političkih pitanja u Istri XIX. i XX. stoljeća.

3.

Prvi je povijesni momenat na nacionalno-političkom polju Istre u XIX. i XX. st. ujedno i najbitniji sve do danas, a obilježen je veoma snažnim talijanskim pokretom koji uobičajeno nazivamo iredentizmom i koji se politički počeo organizirati od revolucionarne građanske 1848. god. dalje. Iredentizam je bitno - i to: negativno - opterećivao nacionalne, državne i druge odnose na ovome prostoru, a snažnije, pa i življe odjeke ima i sada. To je ono nacionalno-političko usmjerenje koje cijeli istočnojadranski obalno-otočni pojas vidi isključivo kao talijansku svojinu. Na čemu se temelji takvo stajalište? Bazira se na tvrdnji da su ti teritoriji nasljeđe Rimskoga Carstva iz daleke antike te vremenski nešto bliže Mletačke Republike iz srednjega i početka novog vijeka; njegovi

nositelji i zastupnici drže i smatraju te dvije višestoljetne državne tvorevine temeljem samo talijanskog nacionalnog sadržaja a talijanstvo čvrstom, neprijepornom njegovom baštinom. Ukratko - po njima je Jadran samo unutrašnje talijansko more, koje okružuje samo talijanska obala. Najznačajniji ideolog talijanskoga iredentizma uopće je veoma sposoban, marljiv i agiln Istranin - dr. Carlo Combi iz Kopra, a praktični je provoditelj ideja dr. Francesco Vidulich, iz talijanaško-talijanske obitelji u Velom Lošinj; oba su djelovali u XIX. stoljeću, u počecima organiziranog djelovanja iredentističkog pokreta. Hrvatski (i slovenski) narod na tome istarskom prostoru talijanski iredentisti smatraju gotovo sve do naših dana samo amorfnom, narodnosno nezrelom, barbarskom, samo privremeno/došljačkom, u ljudskom smislu i manje vrijednim, nekulturnom masom, koja bi se - da bi se civilizirala i dostigla kulturni nivo Talijana - u prvom redu morala denacionalizirati, u konkretnom slučaju i na konkretnom zemljopisnom prostoru asimilirati u Talijane. Za istarske nosioce iredentizma dugo vremena gotovo i nije postojao hrvatski većinski narod u Istri, već se držalo da se on sastoji od nacionalno nepovezanih rodova, plemena, među njima čak i od Srba, bez vlastitoga zajedničkog jezika.

Nosilac takvih htijenja, pa i sustavnoga, praktičkog djelovanja bio je tanak ali politički i gospodarski veoma snažan vladajući talijanaško-talijanski sloj, sa snažnim uporištem u nekoliko gradića, uglavnom na zapadnoj obali Istarskog poluotoka. Taj je tanak sloj imao tradicionalne, stare, srednjovekovne privilegije zasnovane još na feudalnim i polufeudalnim odnosima. No, talijanski nacionalni korpus Istre brojčano je stalno u znatnoj manjini, iako je neprekidno popunjavan u većem broju odnarođenim Hrvatima i Slovencima te talijanskim doseljenicima s apeninskih prostora. Taj tanak upravljački sloj kampanilističkih vidika, bitno je oslonjen na podršku i pomoć središnje, carske vlasti, dakle - Beča i Nijemaca, koji u Istri u XIX. i u početku XX. st. imaju ipak zadnju riječ.

Iredentizam u Istri, rekosmo, počeo se organizirati tijekom građanske revolucije u Habsburškoj Monarhiji 1848/49. godine, ali pune organizacijske forme dobiva u kasnijim desetljećima. Poučen spomenutim naglijim promjenama Evrope u XIX. stoljeću, imajući u vidu i industrijsku revoluciju s naglim rezultatima, ali uglavnom ne primjenjujući njezine tekovine u Istri, te koristeći samo najniže oblike prvobitne akumulacije kapitala, svoju perspektivu daljeg održanja na gospodujućem kormilu nacionalno-političkoga, gospodarskog, kulturnog i prosvjetnog života taj je tanak talijanaško-talijanski sloj vidio samo u ujedinjenju Istre s nekom od apeninskih državnica, a od 60-ih godina s ujedinjenom talijanskom nacionalnom državnom zajednicom oko Pijemonta - Kraljevinom Italijom. Procijenio je da mu u protivnom prijeti prirodno iščeznuća u masi hrvatskoga i slovenskog stanovništva - onom brzinom kojom je to pučanstvo sazrijevalo za moderne tekovine ubrzanoga povijesnog razvoja u XIX. i XX. stoljeća, koristilo ih i tako se pretvaralo u suvremeni politički subjekat svjestan svoje snage.

Talijanski je iredentizam u Istri imao korijene u prvobitnim, relativno romantičnim i manje-više idealnim rodoljubnim zanosima, samo s tanašnim osloncem na velik, znača-

jen i plodan talijanski Risorgimento. Risorgimento u Istri, međutim, nije imao dubljih odjeka znatnim dijelom upravo zbog kampanilističke ograničenosti vladajuće tanke talijanaško-talijanske grupacije i njezina pretjeranoga, preživjeloga oslonca samo na stare feudalne i polufeudalne povlastice. Iredentizam je, stoga, izrastao u nacionalizam, pa u šovinizam, te, konačno, završio u fašizmu o kojemu, međutim, smatramo da ne treba ovdje ni govoriti jer je dovoljno obrađen kao povijesni fenomen svoje vrsti. S ovim zadnjim ideološkim i političkim pokretom dobio je irendentizam - konačno - apsolutnu vlast i u Istri, osnaženu i veoma čvrstom državnom podrškom, u koju su se inkorporirali njegovi nosioci. Između dva svjetska rata na djelu je pokazao što praktično može učiniti - tada je, pored ostaloga, birno pridonio gospodarskoj propasti Istre, iako su tada, konačno, bile ostvarene nekadašnje stare irendentističke težnje - ujedinjenje s Kraljevinom Italije. Tada je, npr., čak i cvatuća Pula - iznikla pod vlašću Austrije iz malenoga, zapuštenog mletačkog naselja u najveću ratnu luku goleme centralno-evropske Habsburške Monarhije, sa snažnom industrijom i popratnim oblastima života - ponovno pretvorena u periferni gradić, ovaj put jedne nove mediteranske imperije, Savojske Monarhije; po značaju i vrijednosti vraćena je gotovo na nivo razdoblja u kojem je bila beznačajan posjed Mletačke Republike.

Istodobno, dio je nacionalno-političkog problema brzo, sistematski i radikalno rješavan u dva egzodusa. Naime, iz Istre su 1918/19. god. najprije - gotovo odjednom - otjerani redom kvalificirani stručnjaci i radnici - pripadnici češkoga, njemačkog, mađarskog, slovačkog i drugih naroda, koji su se doselili ovamo u drugoj polovini XIX. i u početku XX. stoljeća. Potom je započeo i drugi prisilan veliki egzodus, ovaj put znatnoga dijela većinskoga, hrvatskog i slovenskog autohtonog pučanstva. Započinje proces doseljavanja/useljavanja znatnoga broja Talijana iz Italije (o pitanju govorimo i kasnije).

4.

Treći od bitnih povijesnih momenata što smo ih apostrofirali leži u nacionalno-političkom pitanju većinskoga dijela Istre - onoga hrvatske provenijencije. U zadnjih dvjesto godina obilježen je - po najprije - hrvatskim narodnim preporodom, čiji je vrhunac u matici (Banskoj) Hrvatskoj trajao 30-ih i 40-ih godina XIX. stoljeća (ali pretpreporoditelja ima i Istra). U cislajtanijskoj, zapadnoj, habsburškoj pokrajini Istri s Kvarnerskim otocima (što je formirana 20-ih godina XIX. stoljeća) - s obzirom na posebnu situaciju u kojoj se nalazio tamošnji većinski, hrvatski, gotovo samo seljački puk - preporod se raspalsao u drugoj polovini XIX. a produžio i u XX. stoljeće. U revolucionarnoj 1848. god. iznjedrio je prve proplamsaje hrvatskoga političkog pokreta, kada se javljaju - kako je rečeno - i počeci organiziranog irendentističkoga talijanskog političkog pokreta u Istri i na Kvarnerskim otocima.

U personalnom pogledu, do 70-ih godina XIX. stoljeća hrvatski narodni preporod oslonjen je samo na niz rimokatoličkih svećeničkih intelektualaca, jer je hrvatski narod Istre živio tada uglavnom na selu, bez svoje laičke inteligencije, bez škola na materin-

skom jeziku, a osobito u gradićima izložena žestokom denacionalizacijskom procesu. Taj je narodni preporod tijekom druge polovine XIX. st. omogućio većinskom stanovništvu stvaranje snažnijega političkog i gospodarskog pokreta, u suštini u znatnoj mjeri baziran na višestoljetnoj izvornoj, hrvatskoj glagoljaškoj kulturi Iste - temeljima hrvatstva uopće u Hrvatskoj (uz one na obližnjem o. Krku i u dijelu Dalmacije). U počecima je čvršće oslonjen na odjeke ilirskoga kulturnog i političkog pokreta pod vodstvom Ljudevita Gaja u matiči-Hrvatskoj, odnosno na potonju hrvatsku varijantu narodnjačkoga južnoslaventstva/jugoslaventstva biskupa dr. Josipa Jurja Strossmayera također iz Banske Hrvatske. U drugoj fazi razvoja znatnim je dijelom orijentiran na pravaškom hrvatstvu dr. Anta Starčevića, također iz matice - domovine (ovdje treba upozoriti na to da su Starčević i njegove pristalice, pa i oni u Istri, u početku negirali slovensku nacionalnu posebnost, smatrajući Slovence Hrvatima). Vođa prve generacije i nosilac prvospomenutoga nacionalno-ideologijskog usnuerenja jest porečko-puljski i tršćansko-koparski biskup dr. Juraj Dobriša iz Veloga Ježenja u Pazinštini, a drugi naraštaj predvodi pravnik/odvjetnik dr. Matko Laginja iz Klane (Kastavščina). Oni su na čelu hrvatskog narodnog pokreta Istre uspjeli oživjeti i snažno aktualizirati hrvatski nacionalno-politički problem čak i do te mjere da se hrvatski narod Istre kao austrijske pokrajine (s Kvarnerskim otocima), jasno pojavio kao određena i to ne beznačajna snaga i na političkoj pozornici, sada svjestan i svoje apsolutne brojčane premoći i odličnih političkih mogućnosti te prevage. No, u skladu s općim povijesnim procesima, očito uspješan napredak narodnog preporoda među tom apsolutnom većinom istarskog pučanstva odjednom je i to nasišlo, 1918. godine prekinut talijanskom državnom okupacijom.

Bilo je to u trenucima kada se Austro-Ugarska raspala (1918. godine), a teritorij uključen u tek formiranu Državu Slovenaca, Hrvata i Srba (sa sjedištem u Zagrebu), na teritoriju razpadnute Habsburške Monarhije (iste se godine ta Država SHS udružila s Kraljevinom Srbijom u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca, sa sjedištem u Beogradu). U doba pod talijanskom okupacijom odmah se započelo s totalnim uništavanjem svega onoga što se javno iskazivalo hrvatskim. Bilo je to najprije u skladu s talijanskom državnom kraljevskom liberalno-demokratskom, a potom isto takvom fašističkom državno-kraljevskom veoma oštrom represivnom politikom. S obzirom na to da je, uz slabije zanimanje Karađorđevićeve Kraljevine SHS, Istra 20-ih godina međunarodnim i državnim ugovorima ostala u okviru Kraljevine Italije, nastavlja se s radikalnim rješavanjem nacionalno-političkog problema - uspješnim po mišljenju vladajućih starih lokalnih snaga u Istri i državnih u Rimu: tada je, između dva svjetska rata, istjeran u valovima još jedan dio tamošnjega etnosa - kako je već rečeno, ovaj put iz većinskoga naroda, čak stotinjak tisuća Hrvata (i Slovenaca). Oni su se iseljavali uglavnom u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca, odnosno (od 1929. god.) u Kraljevinu Jugoslaviju. U Istru su istodobno, planski i sustavno useljavani Talijani iz Italije, i to znatnom broju.

S vanjske, formalne strane čini se da više nema nikakvoga nacionalno-političkog problema: stranome se namjerniku Istra mogla činiti mirnom i zapuštenom talijanskom

pokrajinom; to se, međutim, uskoro, pokazalo pogrešnim viđenjem situacije između dvaju svjetskih ratova.

5.

Četvrti značajan momenat započet je s odazivom istarskih Hrvata i Slovenaca pozivu na ustanak 1941. godine, koji je uputila Komunistička partija Jugoslavije (KPJ), odnosno - u okviru nje - Komunistička partija Hrvatske (i Komunistička partija Slovenije), a u trenucima nacifašističkog napada i razbijanja Karadordjevićeve Kraljevine Jugoslavije. Bio je to pomalo iznenađujući odaziv s obzirom na to da ta politička stranka do tada nije djelovala u Istri, što je bilo u skladu s obvezujućim stajalištima moskovske Kominterne. Naime KPJ (odnosno KPH) nije ovdje imala partijsku ingerenciju, jer je tu - na tadašnjem državnom teritoriju Kraljevine Italije - nadležnost imala samo Komunistička partija Italije; međutim, u počecima 40-ih godina njezin je utjecaj bio beznačajan. KP Hrvatske (i KP Slovenije) shvatila je značenije zaista rijetkoga velikog povijesnog trenutka i preuzela inicijativu.

Kada se govori o hrvatskoj Istri - KP Hrvatske znalački se oslonila na hrvatsku narodno-preporodnu prošlost, a što je osobito zanimljivo - uglavnom ne i na socijalističke radničke nacionalne i internacionalne tradicije Istre koje do 1918. god. nisu bile beznačajne. KP Hrvatske s uspjehom se snašla i odgovorila na očekivanja i nadanja goleme većine Hrvata Istre, koji su u okviru Italije - uz stanovnike slovenskih i nekih drugih hrvatskih obalnih krajeva - bili i prvi koji su iskusili nedaće II. svjetskog rata već i prije 1941. godine, dakle prije proširenja rata na ostali dio Hrvatske. Hrvati Istre povedeni su najprije u oružanu borbu za nacionalno oslobođenje; a to je istovremeno, automatski, značilo i za socijalno oslobođenje. Poziv u borbu bio je utoliko uspješniji što ga nitko drugi nije uputio, a kvislinska - njemačko-talijanska (ustaška) Nezavisna Država Hrvatska već se 1941. god. ugovorom s Kraljevinom Italijom odrekla kvarnersko-dalmatinskoga dijela - kolijevke hrvatstva; s druge strane, Istru - čiji je sjeverni dio također korijen hrvatstva - nije ni potraživala. Istodobno, pozivom KPH odgovoreno je i na socijalna nadanja manjeg broja Talijana Istre - njihova najnižega društvenog sloja. Na tim temeljima postupno se razvio narodnooslobodilački pokret, a do 1943. god. i takvoga intenziteta da se upravo ovdje javio i prvi presedan - prvi istup državnopravnoga i međunarodnopravnog značaja i vrijednosti narodnooslobodilačkog pokreta čak i u jugoslovanskim razmjerima; štoviše, dogodilo se to i bez znanja hrvatskih odnosno jugoslavenskih komunističkih vodećih tijela. To se zbio upravo u samoj hrvatskoj Istri. Naime, u trenucima kapitulacije Kraljevine Italije pred zapadnosavezničkim udarcima, rujna 1943. god. u Pazinu su donesene odluke o kidanju veza s Italijom i uključivanju Istre u maticu Hrvatsku; nova Jugoslavija - koja je tada u procesu stvaranja - u tome se dokumentu ne spominje (nešto slično istodobno se zbiva i u Primorskoj Sloveniji za slovensku Istru). Nikakva odjeka u hrvatskoj Istri nije imao istodobni proglas Nezavisne

Države Hrvatske o uključivanju Istre u tu kvislinsku tvorevinu, kao ni kasniji zahtjev Mussolinijeve Republike Salò da joj Nijemci prepuste Istru.

Narodnooslobodilački pokret širih ciljeva, koji su u znatnoj mjeri obuhvaćali i nacionalno oslobođenje pod staroga ili novoga okupatora, postupno se, međutim - zbog uloge KPJ, odnosno KPH (i KPS) kao vodećih i nositeljskih snaga narodnooslobodilačkog pokreta, borbe i rata za istjerivanje stranoga okupatora - sve više i u Istri pretvara u revoluciju komunističko/boljševičkoga, sve staljinističkijeskega dogmatskog oblika i sadržaja, što je dovelo i do unutrašnjih nacionalno-političkih lomova već potkraj II. svjetskog rata. Zbog takvog razvoja, između ostalog, osobito poslije 1947. godine, kad je mirovnim ugovorom Istra pripala Titovoj Jugoslaviji, a naročito u razdoblju snažnog i dugog poslijeratnog diplomatskog-državnog jugoslavensko-talijanskog sukoba, došlo je i do trećeg pokušaja radikalnog rješavanja nacionalno-političkog problema u Istri u XX. st. nasilnom seobom dijela stanovništva - ovaj put do odlaska stotinjak tisuća Talijana - prema talijanskim tvrdnjama, te talijanaša, autohtonih stanovnika i došljaka s Apeninskog poluotoka. Mnogi su i neposredno primorani na iseljavanje, uglavnom u Italiju, kamo su se, međutim, uputili i mnogi Hrvati iz ovog kraja, pa i susjednoga kvarnerskog teritorija, bježeći pred sovjetizacijom cjelokupne duhovne i društvene atmosfere, a tražeći mogućnost lakšega života nego što se moglo očekivati u ratom teško oštećenom zavičaju. Istodobno započinje postepeno doseljavanje znatnog broja Hrvata iz drugih krajeva Hrvatske, a potom intenzivnije i pripadnika drugih naroda iz središnjih i istočnih krajeva tadašnje Jugoslavije - iz Bosne, Hercegovine, Srbije, Kosova, Vojvodine i Makedonije. Ne treba mimoići činjenicu da je Istra u Jugoslaviji, a pogotovo u Hrvatskoj, u početku znatno gospodarski zapostavljena, ali da je ipak do 90-ih godina postala najrazvijeniji hrvatski kraj, pogotovo od šestoga desetljeća dalje. Tada su domaće snage u Istri preuzele kormilo u svoje ruke, uobličene u prvoj generaciji izrasloj i školovanoj poslije rata, pa je možda i ta okolnost dijelomice, uz veoma visok standard koji je postignut i gospodarski prosperitet, utjecala na to da se u prvi plan, u tolikoj mjeri, više ne postavlja nacionalno-političko pitanje. No, ono je - očito samo prigušeno - ponovno postavljeno na početku 90-ih godina s prvom velikom krizom, s jugosrpskom i crnogorskom agresijom na Republiku Hrvatsku i njezinim domovinsko/obrambenim ratom, te je u toku traženje odgovora na njega.

6.

U svemu tome, tijekom dvjestogodišnjeg razvoja, ne treba zanemariti ni presudne utjecaje moćnih vanjskih faktora. Zapostavljena već i ranije od centra lagunske Republike, a osobito potkraj mletačke vladavine, stradala za napoleonskih ratova, Istra je u prvoj polovini XIX. st. zapušten kraj gotovo u svakom pogledu, osim u kreativnoj snazi narodnoga života i običaja. Do 1918. god. Beč forsira samo razvoj Trsta na sjeveru te Pule na jugu, a Budimpešta (tadašnju) Rijeku na istoku - dakle samo tri emporije na samim rubnim točkama istarskog trokuta. No, razvoj ta tri grada podređen je samo

interesima veoma udaljenih cisaljtanijskih i transaljtanijskih imperijaalnih središta centralne i panonske Evrope; sama, pak, Istra od tih rubnih gradova gotovo i nije imala koristi, ali je zato upotrebljena uglavnom kao stalan i bogat izvor veoma jeftine, klasično kolonijalne radne snage. Zbog širih svojih državnih razloga smirujući tenzije - od u razponu od ratnih do mirnodobskih poličkih sukobljavanja - Austrija i Italija su od vremena trocarskog saveza 80-ih godina (s Njemačkom) ionako samo taktički igrale relativno dobrosusjedsku igru, ali razmišljajući o sukobu na duži rok. U toj je igri širih imperijaalnih interesa Istra povremeno bila važan ulog, ali više za oko nego u stvarnosti (koliko je vladajućima u Italiji i austrijskom dijelu Habsburške Monarhije bilo do stvarnoga interesa za Istru, govori, npr., i međudržavni ugovor kojim je 90-ih godina jeftinim vinom iz Italije poplavljena i Istra, pa je - pored ranijih boleština - definitivno upropašteno vinogradarstvo, do tada veoma važna grana gospodarstva, u prvom redu hrvatskoga sela). Tu su politiku nebrige jednako nastavile i pobjedničke sile 1918. godine, pa je Italija, koja se bila iznenada tijekom I. svjetskog rata smjestila u njihov krug, te godine brzo okupirala Istru. Tu je hrvatsku i slovensku pokrajinu (kao i susjednu, Tadašnju Rijeku), s malim brojem autohtonih Talijana, slobodno upotrebila uglavnom kao propagandni i praktični nacionalno-politički materijal za smirivanje snažnih socijalno-buntovničkih napetosti na samome Apeninskom poluotoku, a posebno na njegovu sjevernom dijelu. Potom su i fašisti te iste istočnojadranske krajeve vješto iskoristili za svoj brzi uspon na vlast te učvršćenje na toj poziciji i u samom Rimu. Nakon toga Istra je - zaboravljena.

Na nacionalno-političkom poligonu dvije kratkovremene kvislinske tvorevine tijekom II. svjetskog rata - fašistička Mussolinijeva republika Salò, osnovana 1943. god. na sjeveru Italije, i ustaška Pavelićeva Nezavisna Država Hrvatska osnovana 1941. na dijelu Hrvatske, Bosne i Hercegovine - nisu imale nikakvu šansu. Hrvatsku Istru do 1943. god. čvrsto je držala Kraljevina Italija, a nakon njezine kapitulacije nacistički Hitlerov Treći Reich iste je godine zaposjao Istru te ju je namijenio samom sebi, držeći se u njoj i dalje domaćih, otprije vladajućih talijanaško-talijanskih struktura.

Jeđino je habsburški Beč - u sukobu s Napoleonovim Parizom - samo jednom, posegao za Hrvatima Istre da bi istjerao Francuze; ali, od tada bi - i sâm u strahu od hrvatske seljačke mase - samo verbalno njome kojiput priprijetio Pijemontu odnosno Italiji, te talijanaško-talijanskome vladajućem sloju Istre, ukoliko bi ovaj - također, samo koji put - pokazao neposlušnost središnjoj njemačkoj vlasti. Hrvatsko nacionalno pitanje, međutim, za službeni Pariz, Beč, Rim i Berlin - sva četiri glavna nosioca vlasti nad Istrom u XIX. i u XX. stoljeću - gotovo da nije ni postojalo - toliko su malo držali do apsolutne većine pučanstva. Fašistički je Rim na to pitanje odgovarao istjerivanjem stotinjak tisuća ljudi, te, pored ostaloga, povremenim strijeljanjima u miru (npr., Vladimir Gortan) i u ratu, uništavanjem materijalnih dobara, a i nacistički je Berlin za rata nastojao sužbiti otpor isto tako strijeljanjima i paljenjima sela, te uništavanjem drugih materijalnih dobara. Nije jasno da li su komunistički organi za rata i neposredno poslije rata iz istih

razloga vršili likvidacije, jer su u tim represalijama nasilom smrću stradavali i talijanski i netalijanski pripadnici iz Istre.

Poslije II. svjetskog rata peti nosilac vlasti u dva stoljeća - Beograd preko Zagreba a i neposredno, nije zaboravio nacionalno-političko pitanje u hrvatskoj Istri. Međutim, zaigravši na kartu - po njemu - smirujuće i humane uloge samoupravnog socializma i - za njega - ipak naglijega, relativno neočekivanog, značajnoga gospodarskog prosperiteta Istre, javno je proklamirao da nacionalno-politički problem u hrvatskoj Istri - jednostavno - više ne postoji. Isticalo se da je bratstvo i jedinstvo - ovaj put ne samo s preostalim, malim brojem talijanske manjine već i s novodošlim pripadnicima jugoslavenskih naroda iz drugih krajeva - svetinja iznad svega, da tako mora biti, pa je bilo kažnjivo i samo javno izricanje sumnje u nju.

7.

Jugosrpskokocnogorska oružana kratkotrajna agresija na Sloveniju 1991. god. a osobito dugotrajno, smrtonosne posljedice njezina nastavka u Hrvatskoj, nisu neposredno fizički - ratom bitnije ugrozile Istru, tu najbogatiju hrvatsku pokrajinu, ali je, naravno, pogodena nizom ljudskih žrtava i znatnim u gospodarskim potresima. Kao najrazvijenija hrvatska pokrajina, to na nivou bilo koje razvijene strane, zapadno evropske regije, Istra je sada na sebe preuzela i znatne troškove Hrvatske u cjelini, a osobito velik broj izbjeglica iz ostalih dijelova napadnute Republike Hrvatske te prognanika iz Republike Bosne i Hercegovine. Usto, ratne su neprilike otkrile da postoje problemi u hrvatskoj Istri i u nacionalno-političkom pogledu, kojima se u razdoblju od kraja II. svjetskog rata do početka jugosrpskokocnogorske agresije - iako se za njih moralo znati - nije povećivala suviše javna pažnja. U Italiji se, međutim, življe javljaju političke snage, pa i iz redova službenog establishmenta, koje otvoreno posizuju za Istrom, smatrajući je još uvijek gotovo ili izključivo talijanskom, iako službeni Rim tvrdi da i dalje stoji iza Osimskih sporazuma s nekadašnjom SFR Jugoslavijom, barem onih njegovih dijelova koji se tiču državnih granica (u tome se, dakle, drži međunarodnih stajališta o nepromjenjivosti granica i u Evropi, a osobito ne i nasilnim sredstvima). U Srbiji su se, međutim, već tijekom dužeg vremena - još dok je postojala SFR Jugoslavija - javljali više nego čudni glasovi koji govore da je Istra srbska zemlja ili da je talijanska, ali po njima sve manje je - hrvatska; u tome je bio već odavno jasan i srbijanski akademik/književnik Dobrica Ćosić, sadašnji predsjednik tzv. Savezne Republike Jugoslavije (sastavljene samo od Srbije i Crne Gore). Već tada su se na ovome prostoru pokušavale potaknuti i nesuglasice između Slovenije i Hrvatske na ovome prostoru. Postkomunistički službeni Zagreb i Ljubljana najprije su uglavnom šutjeli, ali daju do znanja da uzajamno ne postavljaju nacionalno-politička pitanja te da nema ni nerješivih uzajamnih teritorijalnih pretenzija kompliciranije naravi, koje bi se mogle odraziti na nacionalno-političko pitanje u hrvatskoj i slovenskoj Istri. Međutim, u zagrebačkom, ljubljanskom te drugom hrvatskom i slovenskom tisku relativno se često javljaju napisi koji ipak i u pogledu Istre

zadiru u teritorijalni integritet jedne ili druge Republike, doduše, za sada samo u pogledu nekoliko stotina, možda i nešto više hektara ili kvadratnih metara zemlje ili mora; sve to još uvijek ulazi više u rubriku humora nego li u rubriku ozbiljnijih državnopravnih pitanja, ali je ipak dovoljno da se i nacionalno-politička pitanja započnu naglašavati kao problem. (Vođa jedne od sadašnjih političkih parlamentarnih stranaka u Republici Sloveniji postavio je pitanje čak i o Krka, s obražlonjem, da je nekada bio u posjedu Grofova Celjskih! To je, naravno, netočno i bezsmislica, ali odražava stanje duhova u određenim sredinama). Naravno, tu je i talijanska nacionalna manjina u Hrvatskoj Istri, čiji predstavnici izražavaju bojazan u pogledu razdvojenosti manjine u dva dijela zbog eventualnog pretjerivanja u osnaženju slovensko-hrvatske državne međe u Istri (takav slučaj nije rijedak u novijoj povijesti i u Evropi; primjer: Gradišćanski Hrvati koji su razdvojeni 1918. god. između Austrije i Mađarske). U zadnje vrijeme predstavnici talijanske narodnosti u hrvatskoj Istri traže i sve šira prava, no i na hrvatskoj se strani počelo postavljati pitanje nekoliko desetaka tisuća Hrvata u Italiji.

Na nacionalno-političko pitanje negativno su se odrazili rezultati zadnjega popisa stanovništva (1991. godine) u hrvatskoj Istri jer se neočekivano smanjio broj Hrvata, povećao broj Talijana, a javilo se i više lokalno označenih pripadnika. Počinje se govoriti i o sve značajnijem gospodarskom egzodusu najvitalnijega dijela pučanstva u pravcu Italije i dalje. Nerijetko se počelo čuti od Hrvata/postlijeratnih došljaka u hrvatsku Istru iz drugih krajeva Republike Hrvatske te izvan nje kako se u Istri ne osjeća i ne ističe u dovoljnoj mjeri hrvatstvo kao u ostaloj Hrvatskoj (i u nekim kraljevina bivše Jugoslavije u kojoj žive Hrvati). Takva stajališta, međutim, zanemaruje bitna mjerila: apsolutni, većinski postotak u glasovanju za samostalnu i suverenu Republiku Hrvatsku, odaziv muškaraca iz Istre u njezin domovinski/odbrambeni rat, prihvata ogromnoga broja izbjeglica iz ostalih dijelova Hrvatske i prognanika iz Bosne i Hercegovine te znatna materijalna podrška koju Istra daje ostalim krajevima Hrvatske.

Eventualno snaženje državne slovensko-hrvatske međe u Istri poprijeko gledaju i gospodarstvenici u hrvatskoj Istri, jer na nju u zadnjih četrdesetak godina nisu bili naviknuti, i to toliko više što se zadnjih desetljeća nije osjećala kao neka značajnija prepreka čak niti državna talijansko-jugoslavenska granica u ovome slovenskom području, a ni one na hrvatskome i slovenskom moru. Međutim, pri tome se zaboravlja (vjerojatno iz neznanja i nepoznavanja povijesnih činjenica) da je granica u državnom pogledu u Istri do 1945. godine, pa i ranije, u XIX. stoljeću, čak i u unutrašnjem pogledu, pa i (prema ostalom dijelu Slovenije, odnosno) prema ostalim dijelovima Hrvatske, itekako postojala te da je bila ometajući a ne integralni faktor u uzajamnim hrvatsko-hrvatskoistarskim (i slovensko-slovenskoistarskim) odnosima te dalje, u gospodarskim i drugim odnosima s drugim zemljama.

Devedesetih se godina ovdje - sa začecima liberalno-demokratskog ozračja u novoj Republici Hrvatskoj - odjednom pojavilo više političkih stranaka i grupa organiziranih i na čisto nacionalnoj bazi; osim tradicionalno Talijanske unije za Istru i Rijeku, sada je

prisutno i više hrvatskih, pa albanska, muslimanska; dok je srpska, doduše, zamrla. Sve je snažnija, međutim, višenacionalna politička stranka koja tvrdi da je usmjerena u pravcu uobličavanja regionalnih osobitosti, uvjetovanih povijesnim razvojem u drugim hrvatskim regijama, ali s otvorenošću tih regija, u skladu s aktualnim evropskim stremljenjima u toj oblasti. Takva stajališta u biti su u neskladu s današnjom politikom nacionalne integracije koju provode hrvatska i slovenska metropola Zagreb i Ljubljana. U hrvatskoj Istri taj se snažniji regionalistički politički pokret oslanja na primjer "Evrope regija", a oštrije se suprostavlja nizu poteza središnjih hrvatskih vlasti u Zagrebu, čiji ga predstavnici - povremeno - negativno ocjenjuju za državne i nacionalne interese Republike Hrvatske.

8.

Nacionalno-političko pitanje u Istri u XIX. i u XX. st. uglavnom je u skladu sa sadržajima sličnih pitanja koja su bila otvarana ili su još uvijek otvorena u nekim drugim dijelovima Evrope, pa i izvan nje; dakle, nisu pretjerano specifične naravi. Ona su unutrašnje i vanjske provenijencije ili se, pak, uzajamno prožimaju.

Na otvaranje i postavljanje tih nacionalno-političkih pitanja bitno su utjecali vanjski činiooci - istarski gospodari: Beč, Rim i Beograd, kraće vrijeme Pariz i Berlin, a povremeno presudnije i neke druge svjetske sile. Na unutrašnjem planu, bitnija je činjenica da u Istri sve do II. svjetskog rata apsolutnom moći vlada tanak talijanaško-talijanski sloj, sve do 1945. god. s osloncem na relikte društvene podjele čak iz srednjega vijeka, da je autohtonih Talijana veoma malo, da je u apsolutnoj većini sve do 1945. god. u najvećem dijelu Istre hrvatsko pučanstvo, te u manjem dijelu, na sjeveru slovenski puk. Uglavnom je u hrvatskoj Istri taj puk bio seljačke strukture, a iako je bio apsolutno većinski, nije imao u praksi priznata ni ona prava koja su bila osigurana pozitivnim austrijskim propisima. Nakon što je Istra prestala biti dio austrijske polovine Habsburške Monarhije, apsolutno većinskom puku pod Italijom ukinuta su i ta prava, te Hrvati (i Slovenci) kao narodi službeno više ne postoje. Ta se politika praktično i ideologijski oslanjala na iredentistički pokret, nastao još u XIX. stoljeću, koji je smatrao da su sva istočnojadranska hrvatska i slovenska obalna područja talijanska samo zato jer su nekada ovdje vladali (antičko) Rimsko Carstvo i (srednovjekovno-novovjekovna) Mletačka Republika, te zbog činjenica da ovdje živi i dio Talijana. No, u hrvatskoj se Istri u XIX. st. razvio snažan hrvatski narodni preporod, u početku nošen i predvođen gotovo samo rimokatoličkim nižim svećanstvom jer drugoga hrvatskoga pismenog svijeta do 70-ih godina gotovo i nije bilo; taj pokret je do 1918. god. udario takve temelje da je hrvatski korpus izdržao i stražne udarce fašizma između dva svjetska rata. Te je temelje vješto iskoristila KP Jugoslavije preko svoje KP Hrvatske, te i ovdje pokrenula narodnooslobodilački rat (iako je ovdje imala partijsku ingerenciju samo - inače veoma slaba - KP Italije), sa znatnim odazivom. Već do kraja rata ta narodnooslobodilačka borba pretvorena je u komunističku revoluciju boljševičko-staljinističkog tipa.

Talijanska liberalno-demokratska vlast već je 1918. god. nasilno pokrenula veće egzoduse stanovništva, od kojih je drugi zdušno nastavila fašistička talijanska državna kraljevska vlast; u prvome su istjerani Česi, Nijemci, Slovaci, Mađari i drugi, a u drugome stotinjak tisuća autohtonih Hrvata i Slovenaca. Jugoslavenska, pak, vlast poslije 1945. god. istjerala je stotinjak tisuća autohtonih Talijana i došljaka te talijanaša, a među njih su se ubacili i Hrvati u nastojanju da izbjegnju sovjetizaciju duha i odnosa.

Osamostaljivanje Republike Hrvatske i nadolazak liberalno-demokratskog ozračja, te jugospskokrnogorska agresija na tek rođene Republike Sloveniju i Hrvatsku, osobito krvav i dug rat protiv Hrvatske, pridonijeli su oživljavanju te javljanju nekih novih pojava u Istri, osobito onih s regionalnim težnjama.

U suštini - sve spomenuto u razvoju Istre u XIX. i XX. st. omogućuje postavljanje nacionalno-političkih pitanja i traženje odgovora na njih; putovi do njih kretali su se uz upotrebu demokratsko-liberalnih i totalitarističkih metoda a njihovo skidanje s dnevnog reda, čak i ratno-oružanim načinima odgovor na pitanje što će biti dalje - nije stvar povjesničara jer i na primjeru Istre može važiti stara uzrečica: nitko iz povijesti nikada ništa nije naučio. Da li će to biti i sada?

RIASSUNTO

La questione politico - nazionale in Istria nel XIX e XX secolo è in linea di massima in armonia con quelle che si aprirono o continuano a rimanere aperte in altre parti d'Europa e anche fuori di essa; non sono, quindi, di natura eccessivamente particolare. Hanno una provenienza interna ed esterna, ovvero si compenetrano appresso a vicenda. Ad aprire e a porre tali questioni hanno contribuito soprattutto fattori esterni - padroni dell'Istria: Vienna, Roma e Belgrado, per un breve periodo Parigi e Berlino e, temporaneamente, anche la volontà di un'altra potenza mondiale. Sul piano interno, l'aspetto fondamentale è rappresentato dall'autorità assoluta esercitata in Istria dal ceto italofilo - italiano fino alla seconda guerra mondiale, sino al 1945, al cospetto dei residui di una divisione sociale addirittura medievale, di un notevole numero di italiani autoctoni, di una maggioranza che anche sino al 1945 nella maggior parte dell'Istria è rappresentata da popolazione croata, e in una parte minore, a settentrione, da popolazione slovena. La popolazione dell'Istria croata era caratterizzata da una struttura prevalentemente rurale e benché rappresentasse la maggioranza assoluta non vedeva attuati nemmeno quei diritti garantiti dalla legislazione positiva austriaca. Quando nel 1918 l'Istria cessò di far parte della metà austriaca della Monarchia asburgica, la popolazione di maggioranza assoluta si vide cancellati dall'Italia anche quei diritti e i croati (e gli sloveni) sparirono ufficialmente come popolo. Ideologicamente e nella prassi, tale politica faceva riferimento al movimento irredentista sorto già nel XIX secolo, che considerava italiane tutte le regioni croate e slovene della costa orientale adriatica solo perché nel passato erano state governate (nell'antichità) dall'Impero Romano e (nel Medio Evo e nell'Evo Moderno) dalla Repubblica di Venezia, ed erano abitate in parte anche da italiani. Nell'Istria croata si ebbe nel XIX secolo una vigorosa rinascita nazionale croata, condotta e guidata inizialmente soltanto dal basso clero

cattolico. Fino agli anni Settanta, infatti, non esisteva altro ceto istruito poiché non era permessa l'istruzione scolastica in lingua croata. Il movimento riuscì a creare sino al 1918 le fondamenta che permisero al corpo croato di resistere ai terribili colpi infertigli tra le due guerre mondiali dal regime monarchico e fascista italiano. Il Partito comunista jugoslavo, attraverso il suo Partito comunista della Croazia, ne approfittò abilmente, avviando in quest'area la lotta popolare di liberazione (benché la regione fosse zona di ingerenza esclusiva del Partito comunista italiano, del resto molto debole) che incontrò notevoli adesioni. Già prima della fine della guerra la lotta popolare di liberazione si trasformò in una rivoluzione comunista di tipo bolscevico - stalinista. Intanto, già nel 1918, le autorità liberal - democratiche italiane avevano dato il via all'esodo forzato della popolazione, azione proseguita poi scrupolosamente dal potere statale monarchico - fascista italiano. Dapprima furono cacciati cechi, tedeschi, slovacchi, ungheresi ed altri, e in seguito un centinaio di migliaia di croati e sloveni autoctoni. Dopo il 1945, secondo asserzioni italiane, le autorità jugoslave cacciarono un centinaio di migliaia di italiani, immigrati e italo-fili. Tra loro si infilarono anche croati, nell'intento di evitare la sovietizzazione dello spirito e dei rapporti. E, per finire, l'indipendenza della Repubblica di Croazia e l'avvento di un'atmosfera liberal - democratica, quindi l'aggressione jugo - serbo - montenegrina alle neonate repubbliche di Slovenia e Croazia e soprattutto la lunga e sanguinosa guerra contro la Croazia, hanno contribuito alla nascita e all'espressione in Istria di alcuni nuovi fenomeni, particolarmente di quelli caratterizzati da aspirazioni regionalistiche. In sostanza, quanto ricordato sullo sviluppo dell'Istria nel XIX e XX secolo permette di impostare questioni politico - nazionali e di ricercarne le soluzioni. Le vie percorse a tale scopo sono andate dall'uso di metodi liberal - democratici e totalitaristici financo al ricorso alle armi e alla guerra. Non è compito dello storico rispondere alla domanda cosa accadrà in futuro; anche nel caso dell'Istria vale il vecchio adagio: nessuno ha mai imparato nulla dalla Storia. Accadrà lo stesso anche ora?